

Гнатовський М.М.*

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СУД З ПРАВ ЛЮДИНИ ТА МІЖНАРОДНЕ ГУМАНІТАРНЕ ПРАВО: ЗАХИСТ ПРАВА НА ЖИТТЯ

Стаття присвячена застосуванню Європейським судом з прав людини права на життя у ситуаціях збройних конфліктів у контексті питання про співвідношення міжнародного права захисту прав людини і міжнародного гуманітарного права. Автор розглядає можливості звернення Європейського суду з прав людини до міжнародного гуманітарного права, та аналізує рішення Суду у т.зв. «чеченських справах».

The article deals with the application by the European Court of Human Rights of the right to life during armed conflicts within the context of the interrelations of the international human rights law and international humanitarian law. The author reviews possible ways and means of the application of international humanitarian law by the European Court of Human Rights and analyses the Court's decisions in the so-called 'Chechen cases'.

Історії взаємин Європейського суду з прав людини (а також колишньої Європейської комісії з прав людини) з міжнародним правом, що застосовується під час збройних конфліктів, присвячена велика кількість досліджень – від ґрунтовних статей, що віддають страсбурзьким органам належне [1], до монографій, які проголошують Європейський суд з прав людини ледве не винуватцем безкарності осіб, винних у найтяжчих злочинах проти міжнародного права [2]. У рамках цієї статті ми зупинимося на питанні про те, до якої міри Європейський суд прав людини може брати до уваги міжнародне гуманітарне право, утримуючись від того, щоб згадувати його власну назву.

З усіх категорій справ, що розглядаються Європейським судом з прав людини, найяскравіше проблеми застосування (чи то незастосування) ним міжнародного гуманітарного права можна виявити у справах, пов'язаних з порушенням ст. 2 Європейської конвенції – права на життя. В останні роки найбільше уваги привертає на себе конкретний контекст, з яким такі справи пов'язані, а саме події у північнокавказькому регіоні Російської Федерації (так звані «чеченські справи»).

Не викликає сумнівів, що право на життя є одним з основоположних або фундаментальних прав людини. Будь-який каталог прав людини, що міститься у міжнародних інструментах як універсального, так і регіонального характеру, починається саме з цього права. Обов'язок держави охороняти це право є першочерговим. Право на життя також визнається як основоположне право людини відповідно до звичаєвого міжнародного права та має природу *jus cogens* (імперативної норми загального міжнародного права) [3, р. 64-87]. Тому не дивно, що у Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод право на життя (стаття 2) розглядається як одне за найбільш

* кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

фундаментальних положень конвенції. У цій конвенції, як і у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, право на життя належить до числа тих, відхилення (де-рогація) від якого неприпустимі навіть за надзвичайних ситуацій (стаття 15 Європейської конвенції, стаття 4 Міжнародного пакту).

Загальні підходи щодо співвідношення права на життя та міжнародного гуманітарного права, що застосовується у ситуаціях збройних конфліктів, виробив Міжнародний Суд ООН. Зокрема, щодо він визначив, що таке співвідношення визначається як *lex generalis* до *lex specialis*:

«Право не бути свавільно позбавленим життя застосовується також під час воєнних дій. Однак визначення того, що саме становить свавільне позбавлення життя, повинно здійснюватися застосовним *lex specialis*, а саме: правом, що застосовується у збройному конфлікті. Отже, питання про те, чи конкретна втрата життя внаслідок застосування певного виду зброї під час бойових дій має розглядатися як свавільне позбавлення життя у контексті статті 6 Пакту, може визначатися лише шляхом відсилання до права, що застосовується під час збройного конфлікту, а не виводиться із самого Пакту» [4, para. 25].

Не вдаючись на цьому етапі у дослідження того, що насправді означає відсилання до принципу *lex specialis* у такому контексті, зазначимо, що у кожному разі він не повинен розглядатися як такий, що стосується загального співвідношення між міжнародним гуманітарним правом та міжнародним правом прав людини, оскільки у кожному разі необхідно співвідносити конкретні норми [5, p.74-75; 6, p.181-182].

З точки зору реальних можливостей захисту індивідом своїх прав відмінність між міжнародним гуманітарним правом та міжнародним правом прав людини є вражаючою. Якщо в рамках регіональних систем захисту прав людини у Європі та Америці доволі давно функціонують механізми судового їх захисту, то питання створення ефективного механізму компенсацій жертвам порушень міжнародного гуманітарного права залишається справою *lex ferenda*. У цьому плані, наприклад, цікава робота комітету Асоціації міжнародного права з компенсацій жертвам збройних конфліктів [7]. Саме через це приватні особи, які є громадянами держав, що є членами міжнародних організацій із захисту прав людини та інкорпоровали до свого внутрішнього правопорядку право індивідуального звернення до суду, використовують своє право подавати позови до міжнародної судової установи, якщо вони не можуть переконати у правильності своєї правової позиції національну судову установу [8, p.365-366]. З названих причин Європейський суд з прав людини та Міжамериканський суд з прав людини отримували та продовжують велику кількість скарг на порушення прав людини, що одночасно є порушеннями міжнародного гуманітарного права.

На противагу органам Американської конвенції з прав людини [9], Європейський суд з прав людини (як свого часу і Європейська комісія з прав людини) взагалі утримуються від кваліфікації ситуації збройного конфлікту, що є аксіоматичним для будь-якого застосування норм міжнародного гуманітарного права. Суд виходить з того, що єдиним питанням, яке він вправі вирішувати, зводиться до наявності чи відсутності порушення державою Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Іншими словами, він застосовує лише міжнародне право захисту прав людини, або, ще конкретніше – лише Європейську конвенцію. З цього випливає те, що Суд не повинен згідно з Європейською конвенцією визначати, чи держава діяла у відповідності із Женевськими конвенціями про захист жертв війни 1949 р. або Додатковими протоколами до них. Суд регулярно відмовляв у застосуванні міжнародного гуманітарного права навіть всупереч тому, що сторони на нього посилалися [10].

Щодо права на життя Європейський суд з прав людини застосовує в принципі однакові критерії визначення свавільності його позбавлення як для мирного часу, так і для ситуацій збройного конфлікту. Як приклад доречно було б навести критерії застосування сили, що може потягти загибель людей, вироблені судом при розгляді справи про розігнання немирної демонстрації у Туреччині. Суд зазначив: «Застосування сили може вважатися виправданим у цій справі на підставі пункту 2 (с) Статті 2, але абсолютно очевидно, що завжди необхідно визначати баланс між метою, яка переслідується, та способами, у які вона досягається. Жандарми використали дуже потужну зброю через те, що вони не мали палиць, щитів, водяних гармат, гумових куль або сльозоточивого газу. Брак такого обладнання є тим більше незрозумілим та неприйнятним, враховуючи те, що провінція Сирнак, як підкреслив Уряд, є регіоном, в якому було оголошено надзвичайний стан, і де було дуже легко спрогнозувати заворушення» [11, para.71].

Порівняймо ці критерії з тими, що були застосовані Європейським судом в одній з найгучніших перших «чеченських справ» *Isayeva v. Russia* [12]. У цій справі Європейський суд розглядав скаргу на свавільне позбавлення життя цивільних осіб під час спецоперації російських військ з оточення антиурядових збройних формувань та подальших бомбових ударів з повітря, що трапились у селі Катир-Юрт. Заявниця стверджувала, що застосування сили, яке призвело до загибелі її рідних, не було ані абсолютно необхідним, ані повністю сумірним, а тому порушило ст. 2 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Заява була сформульована у категоріях, притаманних суто міжнародному гуманітарному праву (насамперед, Додатковому протоколу I до Женевських конвенцій, який, щоправда, до цієї конкретної ситуації навряд чи міг бути застосований):

держава була звинувачена у використанні невибіркової зброї;

напад не відповідав принципу сумірності (або пропорційності), оскільки стороною, що напала, не було отримано реальної військової переваги – більшість «бойовиків» змогли втекти до початку нападу;

стороною, яка його здійснила, не було вжито запобіжних заходів: населення не було ані попереджено, ані отримало можливість безпечно залишити місцевість, що мала бути піддана нападу [12, para.163-165].

Уряд Російської Федерації подав аргументи, більше витримані у стилі, характерному для практики Європейського суду з прав людини. Зокрема, заявлялося, що застосування смертельної сили було виправдано згідно з пунктом 2 ст. 2 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, оскільки воно було «абсолютно необхідним у даних обставинах для захисту особи від незаконного насильства» та «необхідним і пропорційним для придушення активного спротиву незаконних озброєних груп, дії яких являли собою реальну небезпеку для життя і здоров'я як військових, так і цивільних осіб [12, para.169, 173-175].

У своєму рішенні Суд розглянув ситуацію з точки зору тих заходів, які вживалися владою для мінімізації застосування смертельної сили, та визначав, чи не мала місце з їхнього боку недбалість. При цьому Суд не висловив жодних сумнівів у надзвичайному характері ситуації, що мала місце в Чечні під час проведення військової операції. Натомість Суд зосередився на способі проведення цієї операції і підкреслив, подібно до цитованої вище справи *Gьlez v. Turkey* встановлення балансу між законною метою та засобами її досягнення.

Саме в аналізі засобів проведення військової операції (себто зброї) Суд найповніше використав аргументацію, притаманну міжнародному гуманітарному праву: «Застосу-

вання такої зброї у густонаселеному районі, коли не велися військові операції та без вчасної евакуації цивільних осіб, неможливо узгодити з тією мірою обережності, яка очікується від операції із забезпечення законності в умовах демократичного суспільства. /.../ Застосування невибіркової зброї /.../ не може розглядатися як сумісне з вимогами до обережності, з якою представниками держави може застосовуватися смертельна зброя» [12, para.189-191].

Отже, можна стверджувати, що сучасний підхід Європейського суду з прав людини дозволяє забезпечити юридичний результат, який відповідає Європейській конвенції та міжнародному гуманітарному праву, нехай і без прямої згадки останнього. Можна погодитися з висловленою одним з коментаторів тезою про те, що посилення на вироблені судом стандарти застосування ст. 2 Європейської конвенції (мета, необхідність, пропорційність застосування смертельної сили) дозволяють Суду доходити адекватних результатів. Але у ширшому контексті прийнятність висновків Суду у справах про збройні конфлікти завжди залежатиме від їхньої відповідності підходам, виробленим у міжнародному гуманітарному праві [6, p.172].

Так чи інакше, звернення Європейського суду з прав людини до проблематики міжнародного гуманітарного права стало важливою складовою його діяльності. За всіх висловлених критичних оцінок незмінним залишається те, що діяльність цієї судової установи робить великий внесок у зусилля світового співтовариства, спрямовані на забезпечення прав людини як у мирний час, так і в умовах збройних конфліктів.

Перелік посилань

1. Gaggioli G., Kolb R. A Right to Life in Armed Conflicts? The Contribution of the European Court of Human Rights / Gloria Gaggioli and Robert Kolb // *International Yearbook of Human Rights*. – Vol. 37, 2007. – P. 115-163.
2. Grover S.C. The European Court of Human Rights as a Pathway to Impunity for International Crimes / Sonja C. Grover. – Berlin, Heidelberg : Springer, 2010. – XXV p., 298 p.
3. De Schutter O. *International Human Rights Law : Cases, Materials, Commentary* // Olivier De Schutter. – Oxford : Oxford University Press, 2010. – LXIV p., 967 p.
4. Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, Advisory Opinion // *I.C.J. Reports* 2004. – P. 226.
5. *The Handbook of International Humanitarian Law* / Edited by Dieter Fleck. – 2nd edition. – Oxford University Press, 2009. – XLI p., 770 p.
6. Orakhelashvili A. The Interaction between Human Rights and Humanitarian Law: Fragmentation, Conflict, Parallelism, or Convergence? / Alexander Orakhelashvili // *The European Journal of International Law*. – 2008. – Vol. 19., No. 1. – P. 161-182.
7. Reparation for Victims of Armed Conflict [Електронний документ]. – Режим доступу до тексту: <<http://www.ila-hq.org/en/committees/index.cfm/cid/1018>>.
8. Philippe X. Sanctions for violations of international humanitarian law: the problem of the division of competences between national authorities and between national and international authorities / Xavier Philippe // *International Review of the Red Cross*. – Volume 90. – Number 870, June 2008. – P. 359-370.
9. Buis E. J. The Implementation of International Humanitarian Law by Human Rights Courts: The Example of the Inter-American Human Rights System / Emiliano J. Buis // *International humanitarian law and human rights law : towards a new merger in international law* / Edited by Roberta Arnold and Nolle Quinivet. – Leiden – Boston : Martinus Nijhoff Publishers, 2008. – P. 269-293.

10. Quinivet N. The Implementation of International Humanitarian Law by Human Rights Courts: The Example of the Inter-American Human Rights System / Nolle Quinivet // International humanitarian law and human rights law : towards a new merger in international law / Edited by Roberta Arnold and Nolle Quinivet. – Leiden – Boston : Martinus Nijhoff Publishers, 2008. – P. 31-353.
11. Гьєз v. Turkey, Judgment of 27 July 1998, European Court of Human Rights, Reports 1998-IV.
12. Isayeva v. Russia (Application No. 57950/00), European Court of Human Rights, Judgment of 24 February 2005.